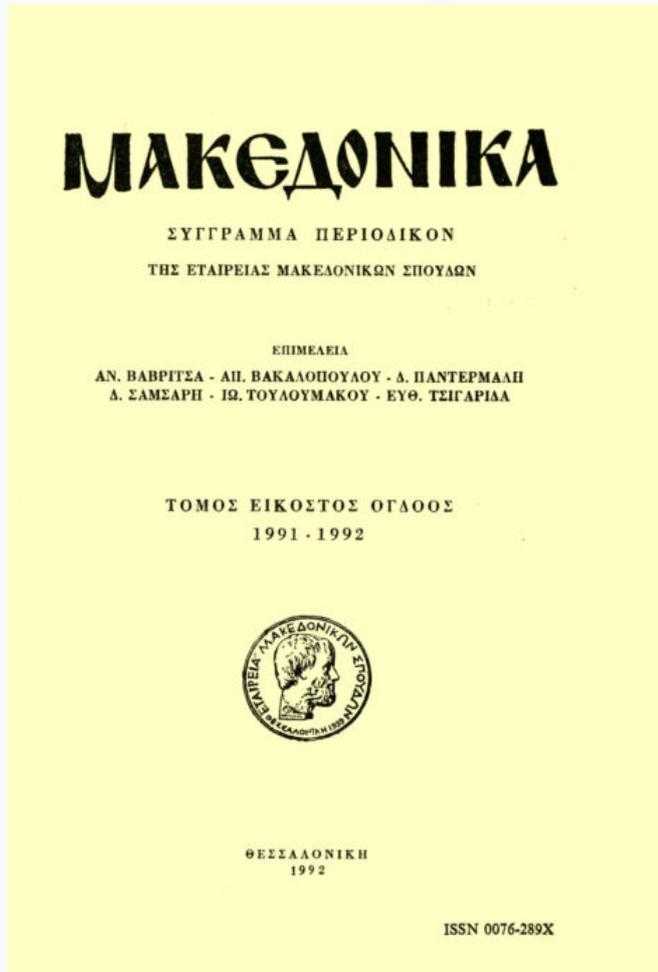

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας

Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου

doi: [10.12681/makedonika.130](https://doi.org/10.12681/makedonika.130)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χεκίμογλου Ε. Α. (1992). Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας. *Μακεδονικά*, 28, 56–81.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.130>

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η διευκρίνιση της γεωγραφικής θέσης των ελληνικών νοσηλευτικών ιδρυμάτων στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη είναι ένα θετικό βήμα για την κατανόηση και την περαιτέρω διερεύνηση των δραστηριοτήτων του ελληνικού στοιχείου της πόλης. Με εξαίρεση τις μάλλον αόριστες πληροφορίες για το νοσηλευτικό έργο της εβραϊκής οργάνωσης «Μπικούρ Χολίμ»¹, η ελληνική κοινότητα ήταν η μοναδική που διατηρούσε νοσοκομείο στη Θεσσαλονίκη, κορυφαίο δείγμα της λειτουργικής στάθμης και του πολιτιστικού επιπέδου της μέχρι την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας.

Πού ήταν όμως το ελληνικό νοσοκομείο πριν από την εγκατάστασή του στη σημερινή θέση του Θεαγένειου;² Για να απαντήσουμε στο ερώ-

1. Το Μπικούρ Χολίμ ήταν ίδρυμα της ισραηλιτικής κοινότητας, το οποίο παρείχε ιατρικές υπηρεσίες. Κατά την παράδοση ιδρύθηκε το 16ον αιώνα. Δεν υπάρχει όμως σαφής πληροφορία για τη λειτουργία νοσοκομείου από την ισραηλιτική κοινότητα της Θεσσαλονίκης μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Ισραηλιτική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, In Memoriam, σ. 31-34, και Nehama J., Histoire des Israelites de Salonique, τόμος VI-VII, σ. 156 κ.ε.

2. Στη θέση του Θεαγένειου Αντικαρκινικού Ινστιτούτου, στη γωνία των τότε οδών Αθηνών και Σερρών, μεταφέρθηκε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα το νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας. Ήταν έργο του Ε. Τσίλερ και το οικόπεδο βρισκόταν «...προς το άνω μέρος της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, παρά τον δεύτερον μέγασον δημόσιον δρόμον έμπροσθεν του στρατώνος διαβαίνοντα». Βλ. Μαντοπούλου - Παναγιώτοπούλου Θ., Το κτιριακό συγκρότημα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 26.

Σύμφωνα με το ανέκδοτο Κτηματολόγιον της Ελληνικής Κοινότητος Θεσσαλονίκης, το οποίο συντάχθηκε μεταξύ των ετών 1895-1905 και τηρείται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, το νοσοκομείο εγκαταστάθηκε στη συνοικία Χαμηδιέ (όπως λεγόταν τότε η εκτός των τειχών ανατολική Θεσσαλονίκη), «εις τον έναντι Κουμουτσιού Γιόλ, ενορία Αγίας Τριάδος». Το οικόπεδο αγοράστηκε από τον Γ. Ιωάννη στις 23 Μαΐου 1891 αντί 439,80 οθωμανικών λιρών. Είχε έκταση:

7.330	τετραγωνικών πήχων, προς 6 γρόσια ο τ. πήχου
+800	» » που δωρήθηκαν
8.130	» » συνολικά.

Οι φόροι μεταβίβασης ανήλθαν σε 16,37 λίρες.

τημα αυτό, θα επιχειρήσουμε μία ανασκόπηση των δημοσιευμένων πληροφοριών, κομίζοντας και μερικές νέες ειδήσεις σχετικά με το θέμα μας.

Η πρώτη γνωστή μαρτυρία, από τα μέσα του 17ου αιώνα, είναι αυτή του Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος μνημονεύει την ύπαρξη ενός ελληνικού νοσοκομείου κ ο ν τ ά στη μητρόπολη¹. Η είδηση αυτή είναι πολύτιμη, αλλά η γεωγραφική αξία της είναι περιορισμένη. Δεν είμαστε βέβαιοι ούτε για την αντίληψη περί εγγύτητας που διέκρινε τον, συχνά μυθευόμενο, Εβλιγιά, αλλά ούτε και για την ακριβή γεωγραφική θέση, πόσο μάλλον για τη σύνθεση και την έκταση του μητροπολιτικού συγκροτήματος, στα μέσα του 17ου αιώνα.

Από το περιεχόμενο του εγκωμίου που εξεφώνησε ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Διονύσιος, μεταξύ των ετών 1666-1669, την ημέρα της εορτής του αγίου Δημητρίου², προκύπτει ότι την εποχή εκείνη μητροπολιτικός ναός είναι ο παραθαλάσσιος και παρατείχιος ναός του αγίου Δημητρίου, που βρισκόταν δίπλα στο σημερινό μητροπολιτικό ναό του Γρηγορίου του Παλαμά³.

Η ίδια πηγή (Κ τ η μ α τ ο λ ό γ ι ο ν, Κεφάλαιον Β'. Κτηματική περιουσία Ελληνικού Νοσοκομείου) δίδει στοιχεία και για το μέγεθος της αρχικής οικοδομής που χτίσθηκε. Συγκεκριμένα δομήθηκαν:

Τετραγ. πήχεις 438 νοσοκομείου προς 3,50 λ. οθ. σύνολο	1533	λίρες
» » 645,7 νοσηλευτικής » 1,50 » » »	968,55	»
«Μεγέθυνσις αυτού»	89,30	»
«Προσθήκαι εν αμφοτέροις»	47,20	»
Αξία κτισμάτων	2.638,05	»
Αξία οικοπέδου (μαζί με το φόρο)	456,17	»
Συνολική αξία νοσοκομείου	3.094,22	λίρες

Το σχετικό με τη λειτουργία φερμάνι, το οποίο προέβλεπε και φορολογικές απαλλαγές, εκδόθηκε το Μάιο 1895. Βλ. σχετικά και το απόσπασμα που αναφέρεται στο κείμενο και αντιστοιχεί στην υποσημείωση 2, σ. 76. Τα παραπάνω κτίρια καταδαφίστηκαν γύρω στα 1960. Σύμφωνα ν ί δ η ς Α., Θεαγένειο Αντικαρκινικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, στον τόμο «Θεσσαλονίκη 1912-1962», σ. 548.

1. Μ ο σ χ ό π ο υ λ ο ς Ν., Η Ελλάδα κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, ΕΕΒΣ 16 (1940) 354. Για ορθότερη μετάφραση βλ. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η Β., Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 80, 459 και 465.

2. «Είς άλλον ουρανόν επίγειον όμοιον κατά πάντα του ουρανού ευρίσκομαι. Ουρανός επίγειος είναι και λέγεται ο περίφημος ούτος ναός του μεγαλομάρτυρος του Χριστού Δημητρίου». Λ α ο ύ ρ δ α ς Β., Εγκώμια εις τον άγιον Δημήτριον, «Μακεδονικά» 4 (1955-1960) 158.

3. Για το ναό αυτόν βλ. Μ α ν τ ο π ο ύ λ ο υ Θ., Ο παραθαλάσσιος ναός του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, «Μακεδονικά» 20 (1980) 175-192, όπου και η σχετική

Από το γνωστό τουρκικό έγγραφο που δημοσίευσε ο Βασδραβέλλης προκύπτει ότι ο ναός αυτός, που είχε παραμείνει στα χέρια των Ελλήνων από την άλωση της πόλης, ήταν σε κακή κτιριακή κατάσταση στα 1699, οπότε και επισκευάστηκε ή πιθανόν ξανακτίστηκε¹.

βιβλιογραφία. Μια πρώτη προσπάθεια περιγραφής του μητροπολιτικού συγκροτήματος πριν από το 1890 επιχειρούμε σε αδημοσίευτη μελέτη μας.

1. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η Ι., Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 36-37. Χ α τ ζ η Ι ω ά ν ν ο υ Μ., Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 97. Μ α ν τ ο π ο ύ λ ο υ Θ., δ.π. Η τελευταία στο νεότερο έργο της «Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας, 1839-1912», ΕΕΠΣ (Παράρτημα 31 του ΙΑ' τόμου), Θεσσαλονίκη 1989, εκφράζει τη σκέψη (σ. 186) ότι: «η επέμβαση του 1699 θα μπορούσε ίσως να είναι και ανοικοδόμηση, όπως συνέβη με τον Άγιο Νικόλαο τον Τρανό» και όχι απλώς επισκευή. Την άποψη περί εξ υπαρχής ανοικοδόμησης είχε διατυπώσει άλλωστε και ο αείμνηστος Γ. Ι. Θ ε ο χ α ρ ί δ η ς (Ο ναός των Ασωμάτων Θεσσαλονίκης, «Ελληνικά» 13, 1954, σ. 60), ο οποίος πίστευε ότι η φέρουσα χρονολογία επισκευής 1699 εκκλησία οικοδομήθηκε στη θέση άγνωστου βυζαντινού ναού που κήκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1510 μετά την κατάληψη της Αγίας Σοφίας.

Στο νεότερο έργο της «Θρησκευτική αρχιτεκτονική...» η κα Μ α ν τ ο π ο ύ λ ο υ - Π α ν α γ ι ω τ ο π ο υ λ ο υ επαναλαμβάνει (σ. 186) δύο δοξασίες σχετικές με τον παραθαλάσσιο ναό του αγίου Δημητρίου και συγκεκριμένα: α) ότι ο προ του 1699 ναός ταυτίζεται με το καθολικό της μονής της αγίας Ιερουσαλήμ, β) ότι ο παραθαλάσσιος ναός «ήταν τρισυπόστατος, δηλαδή ήταν αφιερωμένος σε τρεις ταυτοχρόνως αγίους, το Δημήτριο, το Γρηγόριο Παλαμά και την Παναγία» (εννοώντας προφανώς ότι ο ναός ετιμάτο στο όνομα της Θεοτόκου και των δύο αγίων).

Επειδή οι δοξασίες αυτές έχουν έμμεση σχέση με το θέμα αυτής της μελέτης, κρίνω σκόπιμο να σημειώσω τα εξής:

α) Η ταύτιση του παραθαλάσσιου ναού με την αγία Ιερουσαλήμ, την οποίαν ως υπόθεση απλή εξέφρασε με πολλές επιφυλάξεις ο Γ. Θ ε ο χ α ρ ί δ η ς (Μία εξαφανισθείσα σημαντική μονή της Θεσσαλονίκης, η μονή Φιλοκάλλη, «Μακεδονικά» 21, 1981, σ. 344) είναι γεωγραφικώς αδύνατη. Το σχετικό χωρίο του Θ ε ο χ α ρ ί δ η αναφέρει (δ.π., σ. 340): «Η Ξενία και οι συγγενείς της πωλούν (στα 1335) εις την μονήν Χιλανδαρίου οικόπεδον εις Θεσσαλονίκην εν τη γειτονία του αγίου Παραμόνου διακείμενον, πλησίον δε και προς ανατολάς... τα δε προς ά ρ κ τ ο ν αρχήθεν αυτή διαφέρουσι, της α γ ί α ς Ι ε ρ ο υ σ α λ ή μ ονομαζόμενα». Αλλά ν ο τ ί ω ς της εκκλησίας του αγίου Δημητρίου, και γενικά του μητροπολιτικού οικοδομικού συγκροτήματος, στέκονταν σε απόσταση ελάχιστων μέτρων τα θαλάσσια τείχη και άρα δεν ήταν δυνατόν να υπήρχε εκεί οικόπεδο. Τα τείχη περνούσαν από το ύψος της οδού Προξένου Κορομηλά (βλ. Μ π α κ ι ρ τ ζ ή Χ., Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης, «Βυζαντινά» 7, 1975, ιδ. σ. 295 και χάρτη σ. 463). Ο δε πυρποληθείς το 1890 ναός, «ωκοδομημένος.., προς τω θαλασίω τείχει εν βάθει ήτω μακρός μεν και ευρύς...» και βρισκόταν σε τέτοια θέση που θα έπρεπε να μας προβληματίσει η απόσταση του από το τείχος (Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ Π., Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά, μετατύπως εκ του «Μακεδονικού Ημερολογίου» του έτους 1912, σ. 3).

Οι ειδήσεις αυτές παρέχουν τεκμήρια ως προς το ποιός ήταν ο μητροπολιτικός ναός, χωρίς όμως να μας επιτρέπουν να απαντήσουμε και στο ερώτημα: π ο ύ ήταν το μητροπολιτικό μέγαρο, δηλαδή ο τόπος κατοικίας και εργασίας του μητροπολίτη και ταυτοχρόνως η έδρα της κοινότητας των Ελληνορθόδοξων της πόλης.

Η διευκρίνιση αυτή διατυπώνεται με την έννοια ότι ναι μεν είναι πολύ πιθανόν ο μητροπολιτικός ναός να βρισκόταν δίπλα στο μητροπολιτικό μέγαρο—υπό τη σημασία ότι ο μητροπολιτικός ναός δεν είχε ιδιαίτερη ενορία¹, αλλά ήταν προσάρτημα του επισκοπείου—πολύ συχνά όμως γίνεται σύγχυση μεταξύ ναού και επισκοπείου, υπό τον αυτόν όρο «μητρόπολη»².

Έτσι, ακόμη κι αν είμαστε απολύτως βέβαιοι (τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν κατηγορηματικότητα) για τη θέση του μητροπολιτικού ναού δίπλα στο σημερινό Γρηγόριο Παλαμά από την εποχή του Εβλιγιά ή και πιθανόν ωρύτερα³, δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο για τη θέση

β) Ως προς τη σύνδεση του ναού με τη λατρεία της Παναγίας, την αναφερόμενη από περιηγητές, θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη η αντίδραση των, προ αιώνας, μελετητών Παπαγεωργίου και ΧατζηΙωάννου. Ο πρώτος (ό.π.) σημειώνει: «Ο αββάς Belley (1777) όστις παραδόξως... τον ναόν μνημονεύει ως τιμώμενον επί τω ονόματι της Θεοτόκου...». Ο δε ΧατζηΙωάννου σημειώνει (ό.π.): «Πώς λοιπόν ο Βελλεύος λέγει ότι ανομαζέτο Παναγία;». Η λαϊκή προσήλωση στη λατρεία της Θεοτόκου είναι τέτοια που βέβαια δεν θα μπορούσε να χαθεί μέσα σε έναν αιώνα, μεταξύ Belley και των προαναφερθέντων λογίων της Θεσσαλονίκης. Θα πρέπει, άρα, να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί ως προς τη σύνδεση του παραθαλάσσιου ναού του αγίου Δημητρίου/Γρηγορίου Παλαμά με τον παραθαλάσσιο, αγνώστου θέσεως, βυζαντινό ναό της Θεοτόκου.

1. ΧατζηΙωάννου, ό.π., σ. 98.

2. Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων..., σ. 65.

3. Ο Θεοχαρίδης, ό.π., σ. 61, θεωρεί ότι ο ναός ήταν μητροπολιτικός από το 1525· επίσης Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 3, που στηρίζει ανάλογη άποψη στην προφορική παράδοση. Νομίζω όμως ότι δύο «σημειώματα», τα οποία προ ετών επισήμανε ο σεβαστός Απ. Βακαλόπουλος (Υπήρξε ο Άγιος Γεώργιος μητρόπολις επί Τουρκοκρατίας;», «Μακεδονικά» 4, 1955-1960, σ. 549) οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα. Λόγω της συντομίας τους, παραθέτω τα «σημειώματα» αυτούσια: α) «έτους ζοζ' [= 1569] μηνός Αυγούστου έστιλ[εν] ο σουλτάν Σαίλεμ να πάρει τα κίονια εκ τον εκκλησιόν. έλαβεν δε από τον ναόν του αγίου Μηνά κίονια στ' και από το έδαφος τρία και από του ειπομνήσκοντος κίονια γ' και από την μ[η]/[τ]ρ[ό]π[ο]λ[ι]w/κίονας η', β) «Επί ζοζ», (δηλ. 1569) αρχιερατεύοντος εν Θεσσαλονίκη Ιωάσαφ του Αργυροπούλου καθηλώθησαν αι εκκλησιαί αυτής πρώτον η του Μεγάλου Δημητρίου, είτα αι λοιπαί πλην του βωμού παρά του δυσεβούς Σουλτάν Σελίμη».

Δεδομένου ότι: 1) βωμός=Ροτόντα (ό.π., σ. 547), 2) μητρόπολις=είτε Ροτόντα είτε άγιος Δημήτριος, 3) από τη μητρόπολη απέσπασαν οκτώ κίονες, ο άγιος Δημήτριος «καθηλώθηκε», ενώ από το βωμό δεν πήραν τίποτε, νομίζω πως έπεται ότι μη-

του επισκοπείου, πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα. Τότε φαίνεται πως το επισκοπείο βρισκόταν κοντά στη σημερινή θέση του¹.

Η διατήρηση μάλιστα, ακόμη και κατά το 19ο αιώνα, της ονομασίας «παλιά μητρόπολη» στην περιοχή γύρω από τη Ροτόντα², ακόμη και αν αποδοθεί σε προγενέστερες του Εβλιγιά εποχές, είναι ένα εμπόδιο για να ταυτίσουμε τη θέση του επισκοπείου, την έδρα δηλαδή της κοινότητας, πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα.

Ένα άλλο τέτοιο εμπόδιο είναι η επισήμανση της ονομασίας «Μητροπολιγιέ τζαμί» στο χώρο της σημερινής πλατείας Ναυαρίνου στα 1478³, η οποία και κλόνησε την παλιότερη βεβαιότητα ότι μητροπολιτι-

τροπολιτικός ναός ήταν ο άγιος Δημήτριος/Γρηγόριος Παλαμάς ήδη από το 1569.

1. Στο βόρειο χώρο που κατελάμβανε το επισκοπείο, το οποίο κτίστηκε μετά την πυρκαγιά του 1890 και κατεδαφίστηκε στα 1964, υπήρχε ο βυζαντινός ναός του αγίου Νικολάου (Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 14). Στον ίδιο περίπου χώρο με το κατεδαφισθέν οικοδομήθηκε το σημερινό μητροπολιτικό μέγαρο (Μαντοπούλου, 1985: 105). Στο Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας (βλ. υποσ. 2, σ. 56) αναφέρεται και το υπ' αριθμ. 21 ακίνητο: «Οικόπεδο *δουκώς* της Μητροπόλεως εν ω προ της πυρκαϊάς 22/3 7βρίου 1890 έκειτο η οικία αυτή». Επίσης στα 1905, αφού δηλαδή είχε οικοδομηθεί το μητροπολιτικό μέγαρο, γίνεται πρόταση «εκχωρήσεως εν οικόπεδο της παλιάς μητροπόλεως», οικόπεδο που βρισκόταν «απέναντι του (τότε ανεγειρομένου) μητροπολιτικού ναού» (Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Πρακτικά Δημογεροντίας Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 19, 5.2.1905 και 12.3.1905).

Για τη θέση του επισκοπείου στα μέσα του 18ου και 19ου αιώνα αντιστοίχως βλ. Κίτσα Σ., Οι πληροφορίες Σερβικού Οδοιπορικού του 18ου αιώνα για τη Θεσσαλονίκη», στον τόμο «Προσφορά Παντελεήμονι Β' τω Παναγιωτάτω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1990, σ. 309-310.

2. Χατζη Γιώαννου, ό.π. σ. 72. Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων..., σ. 47. Βακαλόπουλος, ό.π., επίσης του ίδιου, Ο ναός του αγίου Γεωργίου (Rotonda) ως μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατά τον 16ον αιώνα, «Μακεδονικόν Ημερολόγιον» 16 (1940) 245-250.

3. Δημητριάδης, ό.π., σ. 34: «Το δεύτερο Mescid (=τέμενος) της συνοικίας Ιπποδρομίου ονομαζόταν το 1478 Metropoliye (=της Μητροπόλεως). *Επομένως πρέπει να συμπεράνουμε ότι το αυτό ήταν η προηγούμενη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης, που είχε γίνει τζαμί πριν από τη χρονολογία αυτή*» (υπογράμμιση δική μου). Το τέμενος με την ονομασία αυτή δεν συναντάται αργότερα και ο παραπάνω συγγραφέας το ταυτίζει με το Λευκό Τέμενος, που ήταν χτισμένο στα ερείπια του ρωμαϊκού Οκταγώνου. Ο Θεοχαρίδης, στη βιβλιοκρισία του έργου του Δημητριάδη, αποδέχθηκε την άποψη του τελευταίου ως «επιτυχία» αν και, νομίζω, με κάποιες έμμεσες επιφυλάξεις («Μακεδονικά» 23, 1983, 386). Ο Κίτσα (Η μονή της Μικρής Αγ. Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, στον τόμο «Η Θεσσαλονίκη», 1, έκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, σ. 329) αντίθετα αποκρούει κατηγορηματικά την άποψη του Δημητριάδη, επικαλούμενος το γνωστό έγγραφο της μονής Διονυσίου για την πώληση του μονυδρίου του Σω-

κός ναός μέχρι την άλωση του 1430, και στη συνέχεια μέχρι το 1523, οπότε

τήρος, στο οποίο φαίνεται ότι η Αγ. Σοφία ήταν ακόμη στα 1502 μητροπολιτικός ναός και άρα αποκλείεται να ήταν μητρόπολη ο ναός πάνω στο Οκτάγωνο (Ευθυμίου Διονυσιάτου - Στ. Π. Κυριακίδου, Έγγραφα Μονής Διονυσίου αφορώντα εις ναούς της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 3 1953-1955, σ. 365-366). Ο τουρκολόγος Heath W. Lowry (Portrait of a city: The population and topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478, «Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών» 2, 1980-81, σ. 264-265), που επεξεργάστηκε προηγουμένως την ίδια πηγή που χρησιμοποίησε και ο Δημητριάδης, διαβάζει — λανθασμένα κατά τον τελευταίο — «Letri Yolu» [ο δρόμος του Letri (:)], αντί Μετροπολιye, και τοποθετεί το ταυτόσημο τέμενος — σύμφωνα με την πηγή του — στη συνοικία του Ιπποδρομίου, μαζί με ένα άλλο τέμενος, το Mescid Sinan Bey birader-i Saruca Pasa (= του Σινάν μπέη, αδελφού του Σαρουτσά πασά) Γύρω από αυτά τα δύο τεμένη διαμένουν στα 1478 δύο ίσες, περίπου, ομάδες μουσουλμάνων, με πληθυσμό 540 ατόμων (Lowry: σ. 258) έναντι 992 χριστιανών, που καταγράφονται στην ίδια συνοικία, του Ιπποδρομίου. Το τελευταίο είναι η πρώτη σε πληθυσμό συνοικία της πόλης, με δεύτερη τη γειτονική συνοικία των Ασωμάτων (ό.π., σ. 273).

Στη συνοικία του Ιπποδρομίου καταγράφονται και δύο από τους ελάχιστους ιερείς της πόλης: ο Kostî και ο Polit/Yolit (ό.π., σ. 283). Επισημαίνω απλώς την ομοιότητα του τελευταίου αυτού περιέργου ονόματος με την αμφισβητούμενη έκφραση-κλειδί «Letri Yolu» ή Μετροπολιye.

Κατά τη γνώμη μου, τα παραπάνω στοιχεία δεν επιτρέπουν να ταυτίσουμε το μητροπολιτικό ναό με το Οκτάγωνο ούτε το Λευκό Τέμενος με το άγνωστο Μητροπολιγίε Μεστζίτ του 1478· ως σημειωθεί ότι η ονομασία του τεμένους ως Μητροπολιγιέ θα μπορούσε να προκύψει από απλή γειτνίαση με το μητροπολιτικό μέγαρο της εποχής εκείνης. Ο μοναδικός δε λόγος ταύτισης του αγνώστου τεμένους με το Λευκό Τέμενος είναι η παράδοση των οθωμανικών εγγράφων ότι ιδρυτής του τελευταίου ήταν ο σουλτάνος Μουράτ ο Β΄ (Δημητριάδης, σ. 34), παράδοση που αμφισβητήθηκε από το Θεοχαρίδη στην προαναφερθείσα βιβλιοκριτική του (ό.π., σ. 386, 395).

Στην πραγματικότητα, ο μόνος ουσιαστικός λόγος για τις παραπάνω ταυτίσεις είναι η γεωγραφική τοποθέτηση του Τεμένους του 1478 στη συνοικία του Ιπποδρομίου, τα όρια της οποίας όμως είναι ασαφή, έτσι ώστε να μην μπορούν να ληφθούν υπόψη.

Η ασάφεια αυτή αντανakλά και στην ταύτιση του δεύτερου τεμένους της συνοικίας Ιπποδρομίου, του Σινάν μπέη, αδελφού του Σουρουτζά πασά. Αυτό το τέμενος ο Δημητριάδης το ταυτίζει με «το τζαμί του Sinan Paşa που έβρισκε κανείς στην αρχή της Εγνατίας από τη β. πλευρά της μπαίνοντας στην πόλη από την Πύλη της Καλαμαριάς», (Δημητριάδης, σ. 34). Για το τελευταίο όμως αυτό τζαμί γράφει στη σελ. 328: «Το τζαμί Kele-Meriye Kapisi Tekkesi (υπογράμμιση δική μου) βρισκόταν στη συνοικία Sinan Paşa στο δρόμο Tabya... Ίσως το τζαμί αυτό να είναι το τέμενος του Sinan Bey... που έδωσε το όνομά του στη μικρή συνοικία του Sinan Paşa ήδη πριν από το 1478». Καμία νόξη δεν κάνει ο συγγραφέας ότι το τζαμί της Πόλης της Καλαμαριάς ονομαζόταν τζαμί του Σινάν και καμία υποσημείωση ή παραπομπή δεν κάνει για το συγκεκριμένο τζαμί. Στη σελ. 354 γράφει ότι η ονομασία της συνοικίας Σινάν πασά, δίπλα στο Α τείχος πάνω από την Εγνατία, «δεν οφείλεται φυσικά στον πασά που έκανε τζαμί τη Ροτόντα αλλά στο τέμενος του Sinan Bey...». Το «φυσικά» δεν αιτιο-

έγινε τζαμί, ήταν ο ναός της Αγίας Σοφίας¹.

Διότι, αν πραγματικά ο άγνωστος ναός στη θέση του Οκταγώνου, που είχε γίνει τζαμί στα 1478, ήταν μητροπολιτικός, τότε θα πρέπει εγγύτατα σ' αυτόν να υπήρχε και ένα επισκοπείο, το οποίο θα έπρεπε να αναζητηθεί στο χώρο της σημερινής πλατείας Ναυαρίνου, είτε υπό τη μορφή του μητροπολιτικού μεγάρου, είτε υπό τη μορφή άλλου κοινοτικού καταστήματος².

Αφού λοιπόν καταλήξαμε ότι η γεωγραφική σημασία της μαρτυρίας του Εβλιγιά είναι περιορισμένη, ας έλθουμε σε μία άλλη, μεταγενέστερη ένδειξη. Στα 1781, εποχή έξαρσης της πανούκλας, ο βενετός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη σημειώνει: «ατυχώς εδώ δεν υπάρχουν νοσοκομεία, εξαιρουμένου ενός αθλίου, κειμένου εκ τ ό ς της πόλεως και ανήκοντος εις την ελληνικήν κοινότητα· αλλά είναι τόσον μικρό, ώστε μόλις επαρκεί δι' αυτούς» (υπογράμμιση δική μου)³.

Υπήρχε λοιπόν στα μέσα του 18ου αιώνα⁴ και εξακολουθούσε να υπάρχει στα 1781 ένα ελληνικό νοσοκομείο έξω από την πόλη, πράγμα το οποίο σημαίνει έξω από τα τείχη. Αυτό βέβαια δεν μπορεί να έχει σχέση με το νοσοκομείο που μνημόνευσε ο Εβλιγιά. Τι απέγινε το εντός της πόλεως νοσοκομείο; εγκαταλείφθηκε και αν ναι, γιατί αντικαταστάθηκε με νοσοκομείο έξω από τα τείχη; ή μήπως δεν εγκαταλείφθηκε και έχουμε δ ύ ο νοσοκομεία της ελληνορθόδοξης κοινότητας στη Θεσσαλονίκη, περίπτωση απ' όσο γνωρίζουμε μοναδική;

Το ερώτημα αυτό έχει σημασία και από μία άλλη σκοπιά: ποτέ άλ-

λογείται. Έτσι, με μια απλή υποψία για τη γεωγραφική τοποθέτηση του τεμένους του 1478 (που ας σημειωθεί ούτε αυτό, όπως και άλλα, δεν μνημονεύεται στην καταγραφή των αρχών του 16ου αιώνα) μπαίνει σε ολόκληρη περιπέτεια η συνοικία των Ασωμάτων, η οποία βέβαια δεν μπορεί να είναι γύρω από τη Ροτόντα (κατά την από το 1954 θεωρία του Θεοχαρίδη, αναμφισβήτητη μέχρι σήμερα), αν το σε ελάχιστη απόσταση ευρισκόμενο τζαμί της Πύλης τοποθετηθεί στη συνοικία του Ιπποδρομίου. Αυτή η συνοικία των Ασωμάτων φτάνει, κατά το Δημητριάδη, να κατέχει τα δύο τρίτα της πάνω πόλης, όπως σημείωνε ο Θε ο χ α ρ ί δ η ς στη βιβλιοκριτική του (ό.π., σ. 393-395).

1. Κυρίως βλ. Θε ο χ α ρ ί δ η, Ο ναός των Ασωμάτων..., σ. 61, και Κί σ σ α, Η μονή..., σ. 326.

2. Δημητριάδης, σ. 468.

3. Μέ ρ τ ζ ι ο ς Κ., Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, σ. 428.

4. Α ρ. Σταυρόπουλος, Η Γαλλική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης και τα νοσολογικά προβλήματα της πόλης κατά το 18ο αιώνα, Πρακτικά ΙΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, σ. 260-261, σύμφωνα με τον οποίον στα 1754 έγινε ανακαίνιση και επέκταση του νοσοκομείου. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης ζήτησε και πέτυχε μικρή συμβολή της γαλλικής παροικίας, με αντάλλαγμα τη νοσηλεία Γάλλων—εμπόρων ή ναυτικών—στο νοσοκομείο αυτό.

λοτε, μέχρι την ανέγερση του Θεαγενείου, δεν θα ξαναβρούμε είδηση για ελληνικό νοσοκομείο έξω από τα τείχη.

Την περίπτωση να υπήρχε και δεύτερο νοσοκομείο δεν την αποκλείει το κείμενο του Βενετού προξένου, που παραθέσαμε. Ο πρόξενος μιλά αποκλειστικά για τη θεραπεία της πανούκλας, θεραπεία που ήταν συνδεδεμένη με την απομόνωση των ασθενών¹. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη εκτός των τειχών νοσοκομείου.

Την απορία μας λύνει ένα ελάχιστο αξιοποιημένο μέχρι στιγμής εθνικό κειμήλιο, το κ α τ ά σ τ ι χ ο του «Κοινού της Πολιτείας της Θεσσαλονίκης», το οποίο χρονολογείται από τα τέλη του 18ου αιώνα². Το λογιστικό αυτό κατάστιχο της «Πολιτείας» (δηλαδή της κοινότητας) περιλαμβάνει, μεταξύ των άλλων, περιπτώσεις ενδοκοινοτικού δανεισμού, κατά τις οποίες κοινοτικά καταστήματα δανείζουν τα διαθέσιμά τους στο ταμείο της κοινότητας έναντι ενός χρεωστικού ομολόγου («ομολογίας»). Να ποιές είναι οι αναφορές:

«Ομολογία του πα ν ο υ κ λ ό σ π ι τ ο υ»³, «Ομολογία του ο σ π ι τ ι ο υ τ η ς π α ν ώ λ η ς»⁴, ενώ ταυτοχρόνως μνημονεύονται «Ομολογία των ο σ π ι τ α λ ί ω ν»⁵ και «Ομολογία των έ σ ω ο σ π ι τ α λ ί ω ν»⁶, δια χειρός μάλιστα του Γεώργιου Πάικου⁷, ο οποίος προφανώς ήταν ο έφορός τους.

Το πα ν ο υ κ λ ό σ π ι τ ο (πόσο απλοϊκή, αλλά και τρομερή στην

1. Ό.π.,

2. Τηρείται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, η ερευνητρια του οποίου Κίρκη Γεωργιάδου είχε την καλοσύνη να το επισημάνει και στο γράφοντά. Μερικά στοιχεία από τον ανεξάντλητο πλούτο του κειμηλίου αυτού έχουν χρησιμοποιήσει και δημοσιεύσει οι Μυστακίδης Β. Α., Τα εσνάφια, ήτοι ρουφέτια της Θεσσαλονίκης, στο «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης» της Μ. Τσιώμου 1932, σ. 269 κ.ε., Σ τ ο γ ι ό γ λ ο υ Γ., Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 273, και κυρίως Βακαλόπουλος Κ., Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στη Μακεδονία πριν και μετά το 1821, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 22 κ.ε. Το σχετικό με τις συντεχνίες και το κοινοτικό χρέος υλικό του Καταστίχου περιλαμβάνεται σε υπό δημοσίευση μελέτη μας (Πρακτικά Ε' επιστημονικού συμποσίου για τη χριστιανική Θεσσαλονίκη).

3. Κατάστιχο, σ. 152.

4. Ό.π., σ. 12.

5. Ό.π., σ. 170.

6. Ό.π.,

7. Για την ιστορία της οικογένειας βλ. κυρίως Σ τ ο γ ι ό γ λ ο υ Γ., Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών, ΕΕΘΣ 1974, σ. 376 κ.ε., και Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία..., passim. Επίσης Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Εμπορική αλληλογραφία εκ Θεσσαλονίκης 1742-1759, «Μακεδονικά» 7 (1967) 94-147 passim.

ελικρίνειά της περιγραφή) ή «οσπίτιο της πανώλης» είναι προφανώς αυτό που μνημονεύει ο Βενετός πρόξενος. Διακρίνεται με σαφήνεια από τα έσω οσπιτάλια, αυτά δηλαδή που βρίσκονται μέσα στην πόλη. Έχουμε λοιπόν δύο νοσοκομεία.

Πού βρισκόταν όμως το πανουκλόσπιτο; Μία καλή ένδειξη μας προσφέρει ένα πρακτικό της συνεδρίασης της Δημογεροντίας της Κοινότητας στις 19.3.1905¹. Οι δημογέροντες συζητούν για τη νομική εξασφάλιση ενός κοινοτικού οικοπέδου, ενός «γηπέδου της κοινότητος γνωστού υπό το όνομα της Π ο λ ι τ ε ί α ς». Η ονομασία αυτή («της Πολιτείας») είναι η παλιά ονομασία της ελληνικής κοινότητας, που χρησιμοποιείται, όπως είδαμε, στα τέλη του 18ου αιώνα και χάνεται με τον καιρό. Το τοπωνύμιο του παραπάνω οικοπέδου δείχνει ότι επρόκειτο για πολύ παλιά κοινοτική ιδιοκτησία. Βρισκόταν ΒΑ του Λευκού Πύργου. Η Κοινότητα δεν διέθετε γ' αυτό τίτλους ιδιοκτησίας. Στα τέλη του 19ου αιώνα το νοίκιαζε ήδη σε ξυλεμπόρους, οι οποίοι είχαν κατασκευάσει εκεί ξύλινα παραπήγματα. Αποτελούσε το παλιότερο (άγνωστο από τότε) κοινοτικό ακίνητο εκτός των τειχών. Είναι μάλιστα απολύτως χαρακτηριστικό ότι ανήκε στην κτηματική περιουσία του νοσοκομείου². Σ' αυτή τη θέση βρισκόταν, πιθανότατα, το πανουκλόσπιτο.

Ποιά ήταν όμως η γεωγραφική θέση των «έσω» οσπιταλίων; Θα προσπαθήσουμε να βρούμε την απάντηση σε ένα παλιό και γνωστό κείμενο από τα τουρκικά αρχεία. Πρόκειται για μία αγοραπωλησία του έτους 1823³, κατά την οποία η ελληνική κοινότητα, που την εκπροσωπούσε ο Σπαντώνης Χ'κωνσταντίνου Μπασματζής (γαμπρός του Ιωάννη Κανταντζιόγλου⁴ και διάδοχός του στις κοινοτικές υποθέσεις), πουλά σε Ε - β ρ α ί ο υ ς αγοραστές το «μέγα νοσοκομείον» της, «Σπιτάλια καλούμε-

1. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κοινότης Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Δημογεροντίας, Κώδικας 19.

2. Στο ανέκδοτο Κ τ η μ α τ ο λ ό γ ι ο ν της Κοινότητας αναφέρεται ως «Οικόπεδον της Καλαμαριάς». Υπήρχαν σ' αυτό —σύμφωνα με το Κτηματολόγιο— παραπήγματα συνολικής εκτάσεως 6.500 τετρ. πήχων, «το δε λοιπόν μέρος μένει εν αχρηστία». Το 1901 κήκαν τα παραπήγματα και ανοικοδομήθηκαν αμέσως από τους ενοικιαστές, ενώ το νοσοκομείο, που ήταν ο ιδιοκτήτης της έκτασης, έχτισε περιτοίχισμα αξίας 300 λ. σθ.

Στην εφημερίδα «Νέα Αλήθεια», φ. 26.6.1908, το οικόπεδο μνημονεύεται με την έκφραση «παρά το Λευκόν γήπεδον γνωστόν ως Κερμετζιδικα», για το οποίο μόλις τότε είχαν ολοκληρωθεί οι προς τις αρχές ενέργειες της Κοινότητας περί της τακτοποίησης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος του.

3. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, σ. 476-477. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η ς, σ. 467-469.

4. Σ τ ο γ ι ό γ λ ο υ, 1971, σ. 275.

νον», στη συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν.

Η αγοραπωλησία αυτή λύνει και ταυτόχρονα θέτει σημαντικά προβλήματα γύρω από την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας.

Το νοσοκομείο που πουλήθηκε ήταν μεγάλη οικοδομή τριών ορόφων, καθένας των οποίων είχε οκτώ δωμάτια και πρόσθετους βοηθητικούς χώρους. Επίσης, γύρω από μίαν αυλή (για την οποία θα ξαναμιλήσουμε) διέθετε κι άλλες συμπληρωματικές εγκαταστάσεις. Η οικοδομή βρισκόταν επί οικοπέδου τελείας κυριότητας, ο σχετικός τίτλος είχε όμως χαθεί¹.

Το οικόπεδο αυτό συνόρευε:

α) με το παλιό νοσοκομείο, β) με το δρόμο που οδηγούσε στα τείχη του κάστρου, γ) με το μέγαρο των κατασκευαστών τσόχας, δ) με το σπίτι του Εβραίου κετσατζή (κατασκευαστή μάλλινων υφασμάτων) Γιακώ Ψωράζη και με τη δημόσια οδό².

Τα σύνορα αυτά έχουν όλα σημασία για μία προσεκτική εξέταση του θέματος, κυρίως όμως το (α). Προκύπτει δηλαδή ότι δίπλα στο μεγάλο νοσοκομείο του 1823 υπήρχε κι ένα άλλο παλιό τερέο. Το οικόπεδο αυτού του παλιού νοσοκομείου δεν ήταν στα 1823 ιδιοκτησία της ελληνικής κοινότητας, αλλά ανήκε στο βακούφι του Λευκού Τέμενους. Το Λευκό Τέμενος είναι αυτό που, κτισμένο πάνω στα ερείπια του ρωμαϊκού οκταγώνου, παίρνει τη θέση του Μητροπολιγίε Τζαμί, της εικαζομένης βυζαντινής μητρόπολης, δίπλα στο μεγάλο πλάτανο της σημερινής πλατείας Ναυαρίνου³.

Μέσα στην αυλή του νεότερου κτίσματος υπήρχαν βοηθητικές εγκαταστάσεις κτισμένες σε τμήμα του διπλανού οικοπέδου (του παλιού νοσοκομείου), το οποίο ανήκε στο βακούφι και αποσπάστηκε προηγου-

1. Όπως υποσημ. 3, σ. 64.

2. Ως προς το σημείο (β) ο Βασδραβέλλης παραθέτει μετάφραση «με την πλευράν του τείχους» (ό.π., σ. 476), ενώ ο Δημητριάδης διορθώνει «με το δρόμο που οδηγούσε στον τοίχο του κάστρου», ό.π., σ. 468. Και προσθέτει: «νομίζω πως εδώ δεν δηλώνεται το τείχος της πόλης, όπως κακώς μεταφράζεται στο έγγραφο, αλλά ο τοίχος κάποιου από τα ερειπωμένα κτίρια των ρωμαϊκών ανακτόρων, που πρέπει να ξεπρόβαλλε ανάμεσα στα τουρκόσπιτα της συνοικίας», γνώμη που όμως δεν τεκμηριώνεται. Γι' αυτό και στην ανάλυση που ακολουθεί παίρνουμε τη φράση του Δημητριάδη κυριολεκτικά, δηλ. έχουμε υπόψη δρόμο που οδηγούσε στο ανατολικό τείχος της πόλης. Αν επρόκειτο άλλωστε για οποιονδήποτε δρόμο, θα δηλωνόταν απλώς ως «δημόσιος δρόμος», όπως συναντούμε και άλλους στο κείμενο. Σε μια πόλη γεμάτη με τα ερείπια του παρελθόντος, όπως τα είδαν οι περιηγητές της εποχής στη Θεσσαλονίκη, ένας «τοίχος που πρέπει να ξεπρόβαλλε ανάμεσα στα τουρκόσπιτα» δεν θα ήταν κάτι τόσο εντυπωσιακό για να ονοματοδοτήσει δρόμο.

3. Κνιθάκη Γ., Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης: νέα προσπάθεια αναπαράστασής, «Αρχαιολογικό Δελτίο» 3 (1975) 90-119, ιδιαίτερα σχ. 18.

μένως από το παλιό νοσοκομείο. Το τμήμα αυτό εντάχθηκε, με οριστική μεταβίβαση, στο «μέγα νοσοκομείο» κατά την πώληση του 1823.

Ας μείνουμε λίγο στην παράδοση αυτή πληροφορία, ότι το οικοπέδο όπου ήταν κτισμένο το παλιό νοσοκομείο της Κοινότητας δεν ήταν ελληνική ιδιοκτησία. Εδώ προκύπτει ένα πολύ σημαντικό ερώτημα: από πότε το οικοπέδο αυτό ανήκε στο βακούφι του Λευκού Τεμένους;

Στο κρίσιμο, όπως θα φανεί, αυτό ερώτημα δεν μπορούμε να απαντήσουμε, ελλείψει στοιχείων. Θα επιχειρήσουμε όμως να διατυπώσουμε μερικές υποθέσεις.

Αν η απόκτηση του οικοπέδου του παλιού νοσοκομείου από το βακούφι πραγματοποιήθηκε κοντά στα 1823, τότε εύλογα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μεταβίβαση και των δύο νοσοκομείων έγινε για έναν πολύ απλό λόγο: την οικονομική δυσπραγία της ελληνικής κοινότητας, η οποία είχε κυριολεκτικώς λεηλατηθεί μετά την έκρηξη και την καταστολή της επανάστασης του 1821.

Για το λόγο αυτόν η ελληνική κοινότητα βρέθηκε σε τέτοια χρηματική ανάγκη, που πιθανότατα αναγκάστηκε να πουλήσει το νοσοκομείο της, κατασκευασμένο ασφαλώς σε εποχή που τα οικονομικά της ήταν ανθηρά. Η τιμή πώλησης του «μεγάλου νοσοκομείου» ήταν 7.900 γρόσια, δηλαδή μάλλον χαμηλή, αν συγκριθεί με τις τιμές των τροφίμων. Το «μέγα» νοσοκομείο πουλήθηκε όσο κόστιζαν 15 τόνοι φασόλια ή η αυτή ποσότητα γάλακτος (γάλα και φασόλια είχαν την εποχή αυτή την ίδια τιμή)¹.

Ίσως, λοιπόν, το οικοπέδο του παλιού νοσοκομείου πουλήθηκε την ίδια εποχή—λίγο πριν το 1823—στο βακούφι του Λευκού Τεμένους λόγω οικονομικής ανάγκης της κοινότητας. Σ' α υ τ ό το νοσοκομείο πιθανότατα αντιστοιχεί η ονομασία «έσω οσπιτάλια» και α υ τ ό το νοσοκομείο πρέπει να είδε ο Εβλιγιά Τσελεμπή.

Τη γνώμη μου αυτήν τη στηρίζω στα εξής δεδομένα: Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα η κοινότητα ήταν σε τραγικό βαθμό χρεωμένη, επειδή της είχαν επιβληθεί πολύ μεγάλοι φόροι. Η κατάσταση αυτή κράτησε, βάσει συγκεκριμένων πηγών, από το 1775 μέχρι, τουλάχιστον, το 1797. Ειδήσεις για τα μεγάλα χρέη της κοινότητας έχουμε επίσης και πριν από το 1775². Γύρω στα 1815 όμως η κατάσταση της κοινότητας έχει αλλάξει και τα οικονομικά της είναι ανθηρά. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι

1. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, σ. 476· στον ίδιο, σ. 479, για τις τιμές των τροφίμων.

2. Για τα μετά από το 1792 χρέη βασική πηγή είναι το προαναφερθέν ανέκδοτο Κ α τ ά σ τ ι χ ο (βλ. υποσημ. 2, σ. 63). Για τα προ του 1792 βλ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, σ. 307 κ.ε., 311 κ.ε., 336 κ.ε., 338, 346-347. Επίσης Μ έ ρ τ ζ ι ο, σ. 437, 451.

από το 1815 και μέχρι την έκρηξη της Επανάστασης ανεγείρονται ή επισκευάζονται αρκετές εκκλησίες. Πολύ χαρακτηριστική είναι μία μαρτυρία ενός μοναχού της εποχής, του προηγούμενου Διονυσίου της Ι. Μονής Γρηγορίου, ο οποίος σημειώνει ότι «ιδών ότι και ά λ λ α ς εκ κ λ η - σ ί α ς ανεγείρουν» ζήτησε τη μεσολάβηση («το έλεος») του «ευνεβεστάτου άρχοντος κυρ» Ιωάννου Γούτα Κανταντζόγλου και του Μητροπολίτη για την έκδοση άδειας επισκευών στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου, πράγμα που πέτυχε και ανήγειρε «εκ βάθρου με μεγάλην έκτασιν» το ναύσκο¹.

Είναι άρα πολύ πιθανόν ότι το «μέγα νοσοκομείον», που πουλήθηκε το 1823, ήταν πρόσφατα κατασκευασμένο οικοδόμημα, που είχε χτιστεί την περίοδο, κατά την οποία επισκευάστηκαν ή ανεγέρθηκαν εκ βάθρων αρκετοί ναοί της Θεσσαλονίκης. Ας σημειωθεί ότι τόσο οι επισκευές και ανακατασκευές των ναών, όσο και η εξαγορά ή η δωροδοκία των αξιωματούχων, για να εκδώσουν τις σχετικές άδειες, είναι γεγονότα που προδίδουν οικονομική άνθηση, που δεν μπορεί παρά να συνδεθεί με τις αλλαγές που επέφερε στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης η περίοδος των Ναπολεόντειων πολέμων².

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Έχουμε ως τώρα τα εξής νοσοκομεία:

1. Το παλιό νοσοκομείο στη συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν, βακουφι στα 1823. Πιθανόν λειτουργούσε από τα μέσα του 17ου αιώνα. Είναι τα «έσω σπιτάλια» του καταστήχου της «Πολιτείας».

2. Το πανουκλόσπιτο, ΒΑ, του Λευκού Πύργου, έξω από την πόλη. Προφανώς αυτό θα ήταν σε χρήση μόνον σε περιόδους πανούκλας. Καθώς η εκδήλωση της ασθένειας αυτής αραιώνει κατά το 19ο αιώνα, το πανουκλόσπιτο περιπίπτει σε αχρησία και μετατρέπεται σε αποθήκες κατά τα τέλη του αιώνα αυτού³.

3. Το «μέγα νοσοκομείον» στη συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν, δίπλα στο παλιό, το οποίο υποθέσαμε ότι χτίστηκε γύρω στα 1815 και πουλήθηκε λόγω οικονομικής καχεξίας στα 1823.

Πριν προχωρήσουμε, υπάρχει μία μικρή λεπτομέρεια που αξίζει μέ-

1. Βα ρ λ α ά μ Α γ γ ε λ ά κ ο υ, Το εν Θεσσαλονίκη μετόχιον 'Άγιος Γεώργιος, «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1922, σ. 379.

2. H o l l a n d H. (1815), Travels in Ionian Islands..., στον τόμο «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1453-1850», έκδ. Εθνικής Τραπέζης, σ. 322 και 339.

3. Στη διαθήκη του, που συντάχθηκε στα 1815, ο Ιωάννης Γούτα Κανταντζόγλου δώρησε 10.000 γρόσια στα «έσω σπιτάλια» και 5.000 γρόσια στο «πανουκλόσπιτο», σημάδι ότι λειτουργούσε ακόμα. Α γ γ ε λ ο π ο ύ λ ο υ Γ., Τα κατά τον αόιδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε', Αθήναι 1866, τόμος 1, σελ. 420.

γαλύτερη προσοχή. Ένα τμήμα της α υ λ ή ς του νεότερου «μεγάλου» νοσοκομείου ανήκε επίσης στο βακούφι του Λευκού Τεμένους. Χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε την εικασία που ήδη διατυπώσαμε (ότι δηλαδή το παλιό νοσοκομείο μπορεί να μεταβιβάσθηκε την ίδια εποχή με το παλιό λόγω των χρεών της κοινότητας), η παραπάνω λεπτομέρεια μπορεί να σημαίνει ότι:

όταν κτιζόταν το νεότερο «μέγα» νοσοκομείο, το παλιό ήταν ήδη βακούφι.

Αλλά, αν είναι έτσι, τότε:

είτε το παλιό νοσοκομείο μεταβιβάστηκε π ρ ι ν αρχίσουν να χτίζονται το νεότερο, είτε υπήρξε από πολύ παλιότερα βακούφι του Λευκού Τεμένους.

Η πρώτη περίπτωση θα είχε έννοια, αν η κοινότητα πουλούσε ένα οικόπεδο της για να αγοράσει ένα άλλο πιο κατάλληλο. Αυτή η ενέργεια θα ήταν κατανοητή, αν τα δύο οικόπεδα (το παλιό και το καινούργιο) βρίσκονταν σε διαφορετικά σημεία της πόλης. Εδώ όμως έχουμε γ ε ι τ ο - ν ι κ ά οικόπεδα. Αν το οικόπεδο του παλιού νοσοκομείου ανήκε στην ελληνική κοινότητα, όταν αυτή αποφάσισε να ανεγείρει νέο κτίριο, τότε γιατί δεν χρησιμοποίησε το ίδιο οικόπεδο; Η χρήση νέου γειτονικού οικοπέδου είναι μία ένδειξη ότι το οικόπεδο του παλιού ελληνικού νοσοκομείου δεν ανήκε στην ελληνική κοινότητα.

Αλλά αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε γιατί η κοινότητα έχτισε το νοσοκομείο της πάνω σε βακουφικό ξένο οικόπεδο; Μία απάντηση μπορεί να δοθεί εδώ: ότι το κτίριο του παλιού νοσοκομείου ήταν (αυτούσιο ή επισκευασμένο) το βυζαντινό επισκοπείο ή ανάλογο θρησκευτικό κτίσμα, τμήμα δηλαδή του μητροπολιτικού συγκροτήματος.

Την υπόθεση αυτή δέχεται ο καθηγητής Δημητριάδης θεωρώντας την ως επακόλουθο της άποψής του ότι η βυζαντινή μητρόπολη βρισκόταν στη θέση του Οκταγώνου¹. Όμως εξίσου καλά θα μπορούσε να βρίσκεται στην ίδια θέση το επισκοπείο, ακόμη κι αν ο μητροπολιτικός ναός ήταν η Αγία Σοφία. Στην περίπτωση αυτή, το επισκοπείο (=Μητρόπολη) έγινε βακούφι, όταν η Αγία Σοφία μετατράπηκε σε τζαμί, το 1523². Έτσι

1. «Το ότι όμως το ελληνικό νοσοκομείο της πόλης βρισκόταν ως τότε σε μία *τουρκική συνοικία μακριά από κάθε ελληνική παρουσία* αποτελεί, νομίζω, μία απόδειξη για την ορθότητα της γνώμης που διατύπωσα παραπάνω, ότι το Οκτάγωνο ήταν η Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης πριν από την τουρκική κατάκτηση» [Δ η μ η τ ρ ι ά δ η ς, σ. 468 (η υπογράμμιση δική μου)]. Φοβάμαι ότι δεν διαθέτουμε για το επίμαχο έτος 1823 στοιχεία για τη σύνθεση του πληθυσμού που να δικαιολογούν τέτοια κατηγορηματικότητα.

2. Κ ί σ σ α ς, Η μονή της μικρής Αγίας Σοφίας..., σ. 326, όπου και η σχετική με την Αγία Σοφία βιβλιογραφία.

θα μπορούσε να εξηγηθεί η ονομασία του τεμένους «Μητροπολιγιέ τζαμί» που συναντούμε στα 1487: από τη γειτνίαση με το μητροπολιτικό μέγαρο, που προφανώς ονοματοδοτούσε την περιοχή.

Πράγματι, η θέση των δύο νοσοκομείων βρίσκεται, όπως θα δούμε, ανάμεσα στο Οκτάγωνο και την Αγία Σοφία.

Το ύψος του βακουφικού τελέσματος ήταν 180 άσπρα, δηλαδή μόνο ενάμισυ γρόσι¹, γεγονός που δείχνει ότι το τέλεσμα είχε συμφωνηθεί σε πολύ παλιά εποχή. Το άσπρο είχε πάψει να κυκλοφορεί από τα τέλη του 17ου αιώνα και η μικρότερη νομισματική μονάδα που βρίσκουμε πια στα 1823 ήταν ο παράς (1 παράς=3 άσπρα, 1 γρόσι=40 παράδες, 20 παράδες=1 οκά φασόλια). Κατά το 18ον αιώνα το άσπρο ήταν αποκλειστικά λογιστική μονάδα.

Όλα αυτά συμβαίνουν στη συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν. Πού ακριβώς βρισκόταν η συνοικία αυτή; και ποιά ήταν η γεωγραφική θέση της ως προς τον παραθαλάσσιο ναό του Αγίου Δημητρίου;

Από τη μνημειώδη μελέτη του Β. Δημητριάδη γνωρίζουμε ότι στα 1906 η Ντεμπάγ Χαϊρεντίν βρισκόταν ανάμεσα στη συνοικία του Λευκού Τεμένους προς Α και σ' αυτήν της Αγίας Σοφίας προς Δ. Η συνοικία συρρικνώθηκε μεταξύ των ετών 1828 και 1906. Η συρρίκνωση αυτή νομίζω ότι αφορούσε το νότιο τμήμα της συνοικίας, το οποίο σταδιακά, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, κατοικήθηκε από εβραϊκό πληθυσμό και πήρε το όνομα «Καλντιργκιούτς». Με την τελευταία αυτή συνοικία συνόρευε η Ντεμπάγ Χαϊρεντίν στα 1906².

Ο ισχυρισμός μου αυτός αποδεικνύεται από το χάρτη που πρώτος δημοσίευσε ο Εγιτζέ³ πριν από μερικά χρόνια⁴. Ο χάρτης αυτός δείχνει την πόλη γύρω στα 1880, πριν από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1890 και τις πολεοδομικές αλλαγές που επακολούθησαν⁵.

Η αντιπαραβολή των χαρτών Εγιτζέ και Δημητριάδη επαληθεύει τη γνώμη ότι η συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν (εφεξής Ντ. Χ.) του 1906 είναι απλώς κατάλοιπο αυτής που υπήρχε στα 1828.

Στο χάρτη του 1880 η συνοικία Ντ. Χ. φαίνεται να περιλαμβάνει

1. Βασδραβέλλης, σ. 476.

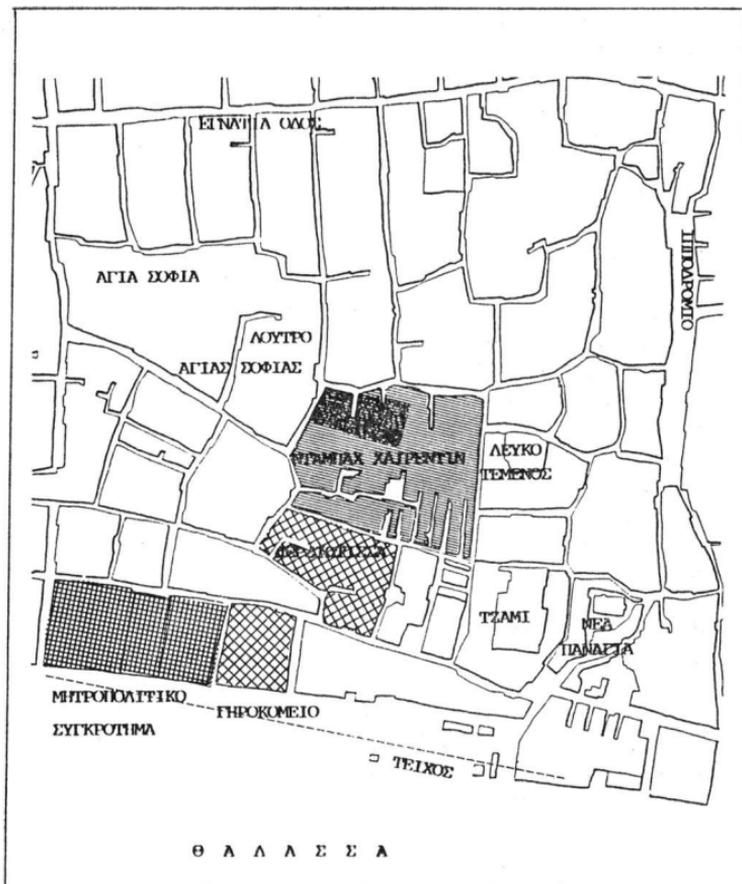
2. Δημητριάδης, σ. 144.

3. E y i c e S., Atatürk' ün deđduđu yıllarda Selânik, «Dogumunun 100 giliinda Atatürk' e Armađan», İstanbul 1931, σ. 461-518.

4. Ο χάρτης δημοσιεύθηκε στην Ελλάδα από τις Α. Σαμουηλίδου - Α. Στεφανίδου, Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: τα τουρκικά μνημεία, «Αρχαιολογία» 7 (1983) 54.

5. Γερουλόπου Α., Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Θεσσαλονίκη 1986, κεφάλαιο 1.

τουλάχιστον ένα ενιαίο οικοδομικό πολύγωνο (θεωρώ απίθανο να ήταν χωρισμένο σε δύο συνοικίες), μόνον το βόρειο μέρος του οποίου έφερε

▤ ΠΡΩΤΕΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΙΔΙΟΚΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11^Ο ΑΙΩΝΑ

▧ ΠΡΩΤΗ ΕΚΤΑΣΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΝΤΕΜΠΕΛΗ ΧΑΪΡΕΝΤΙΝ ΤΟ 1823

▩ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Σχέδ. 1. Η συνοικία Ντεμπέγ Χαϊρέντιν
και η περιοχή της Παναγίας της Περισιώτισσας

το όνομα της συνοικίας στα 1906 (βλ. σχεδιάγραμμα).

Τα νότια όρια αυτού του πολυγώνου έφταναν ως την παλιά οδό Βασ. Ηρακλείου, περίπου στο ύψος της σημερινής Τσιμισκή. Τα δυτικά όρια βρίσκονταν στη σημερινή Παλαιών Πατρών Γερμανού. Ως βόρειο όριο θα πρέπει να φαντασθούμε μία παράλληλη προς τη θάλασσα νοητή προέκταση της οδού Μακένζυ Κίνγκ.

Την ίδια περίπου θέση για τη συνοικία Ντ. Χ. υπολογίζει και ο Κ. Μοσκόφ και την τοποθετεί κάπου κοντά στη Διαγώνιο¹.

Τι βρίσκεται όμως νοτιότερα από το πολύγωνο στις αρχές του 19ου αιώνα; πιθανόν εβραϊκός πληθυσμός. Μόνον όμως εβραϊκός; Σε ελάχιστη απόσταση υπήρχε (και υπάρχει και σήμερα με τη μορφή παρεκκλησίου στο ισόγειο νεόκτιστης πολυκατοικίας στη γωνία των οδών Μητροπόλεως και Χρυσοστόμου Σμύρνης, όπως υπήρχε και στο ημι-υπόγειο της μεσοπολεμικής οικοδομής, που υψωνόταν στο ίδιο σημείο μέχρι πριν λίγα χρόνια) ο ναός της *Παναγίας της Περσιώτισσας*. Ο ναός κήκε στην πυρκαγιά του 1890. Ήταν μετόχι της Ι. Μονής της Μεγίστης Λαύρας και ετιμάτο στη μνήμη των Εισοδίων της Θεοτόκου (όπως άλλωστε και σήμερα)². Διαθέτουμε μία περιγραφή του βυζαντινού αυτού κτίσματος: «Κίονες ίσταντο μεταξύ του κέντρου και των κλιτών δύο, έτεροι δε δύο, διπλά φέροντες τα περίκομψα κιονόκρανα μεταξύ του κέντρου και του βορείου κλίτους... Το έδαφος ήτο κατακεκαλυμμένον δια παλαιών μαρμαρίνων αποκομμάτων»³. Κατά τον Παπαγεωργίου, στον οποίον ανήκει και η πιο πάνω περιγραφή, η προσωνυμία «Περσιώτισσα» προέρχεται «εκ του ονόματος κτήτορός τινος Περσιώτη». Κατ' άλλην εκδοχή συνδέεται με την ονομασία μετοχίου της ίδιας Ι. Μονής, καλουμένου «Περσούρου», το οποίο αναφέρεται σε χρυσόβουλο του 14ου αιώνα⁴. Σε ένα άλλο κείμενο, του έτους 1569, μνημονεύεται μεταξύ των κτημάτων της Ι. Μονής Μεγίστης Λαύρας και το εξής: «...εντός των Κ η ρ ο π ο ι ε ι ώ ν εργαστήριον και μία αυλή Π ε ρ σ ι ώ τ ι σ σ α ονομαζομένη, των οποίων τα όρια είναι γνωστά μεταξύ των κατοίκων»⁵. Την ίδια περίπου εποχή, η αγορά των Κηροποιείων περιλαμβάνεται μεταξύ των βακουφίων του Καρά Αχμέντ πασά⁶.

1. Μ ο σ κ ό φ Κ., Τομή της μεταπρατικής πόλης, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 46.

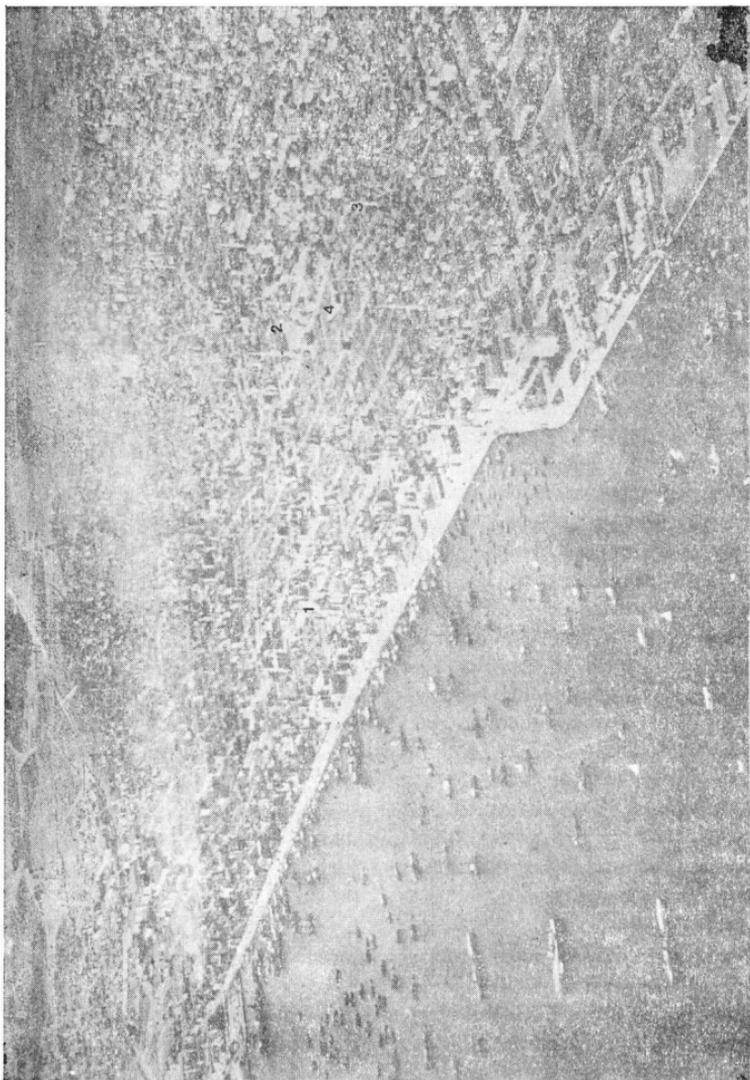
2. Πα πα γε ω ρ γ ι ο υ, σ. 17.

3. Ό.π.

4. Ό.π.

5. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η Ι., Δύο ανέκδοτα τουρκικά έγγραφα εκ των μονών Λαύρας και Βατοπεδίου, «Μακεδονικά» 12 (1972) 289.

6. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η ς, σ. 180 και 207.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της καμένης πόλης (1917)
1. Μητροπολιτικό συγκρότημα 2. Αγία Σοφία. 3. Λευκό Τέμενος. 4. Θέση υπολειμμάτων συνοικίας Ντεμπιάτ Χαϊρεντίν. (Η φωτογραφία από το λεύκωμα του Ηλία Πετρόπουλου: «L'incendie de Salonique»).

Σε απόσταση μόλις ενός οικοδομικού τετραγώνου από το ναό της Παναγίας της Περσιωτίτισσας και την αυλή με τα εργαστήρια, που πιθανότατα διατηρήθηκαν και μετά το 16ο αιώνα, έχουμε ελληνικές ιδιοκτησίες τουλάχιστον κατά το 19ο αιώνα. Στα 1890 καίγεται το ελληνικό γηροκομείο, που βρισκόταν κοντά στον παραθαλάσσιο άγιο Δημήτριο, χωρίς να ξέρουμε πού ακριβώς¹. Το νεότερο γηροκομείο χτίσθηκε στα 1898, στη γωνία των σημερινών οδών Προξ. Κορομηλά και Λασσάνη, με κληροδότημα του Θεσσαλονικέως εμπόρου και ευεργέτη Δημητρίου Χαρίση, που πέθανε στη Μασσαλία. Το οικόπεδο του γηροκομείου αγοράστηκε με χρήματα του κληροδοτήματος—κατά την επιθυμία του δωρητή—από τη νύφη του Ειρήνη χήρα Ιωάννου Χαρίση². Είναι μάλλον απίθανο ότι το οικόπεδο αυτό δεν βρισκόταν σε χριστιανικά χέρια από τις αρχές του αιώνα. Το οίκημα του γηροκομείου (του 1898), μαζί με τα παραρτήματα του περιβόλου του, υπέστη μερική, κατά το εν τρίτον, καταστροφή κατά την πυρκαγιά του 1917. Αν και η δυτική του πλευρά δεν ανοικοδομήθηκε—λόγω του νέου σχεδίου της πόλης—συνέχισε να λειτουργεί και μετά το 1917. Στμάτησε όμως να λειτουργεί το κοινοτικό κ η ρ ο - π ο ι ε ί ο που βρισκόταν εγκατεστημένο στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος³. Στην ίδια ίσως περιοχή, χωρίς όμως να έχει εντοπιστεί, υπήρχε ένα ακόμη παλιό οίκημα, κατοικήσιμο ακόμη στα 1894, το οποίο είχε παραχωρήσει η Αικατερίνη Άμποτ και εχρησιμοποιείτο ως κατοικία των απόρων⁴.

Ας ξαναγυρίσουμε στη συνοικία Ντεμπάγ Χαϊρεντίν (=του βурсο-δέψη Χαϊρεντίν).

Χωρίς να είμαστε βέβαιοι για τα νότια όρια της συνοικίας ως προς την Παναγία Περσιωτίτισσα και εμμέσως ως προς τη Μητρόπολη, δεν έχουμε κανένα λόγο να τοποθετήσουμε το παλιό και το νεότερο ελληνικό

1. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Το κτιριακό συγκρότημα... σ. 23-24. Από το Κτηματολόγιο δεν προκύπτει οποιαδήποτε πληροφορία για το γηροκομείο αυτό.

2. Δεσποτίδης Δ., Τα ευαγή ιδρύματα της πόλεως Θεσσαλονίκης: το Χαρίσειον Γηροκομείον, «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1920, σ. 187 κ.ε.

3. Ό.π.

4. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κοινότης Θεσσαλονίκης, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημογεροντίας, Κώδικας 8 (έτος 1894), σελ. 125: «Όργια τελούνται παρά των εν τοις παλαιοίς οικήμασι των απόρων οικοόντων, ους η δωρήτρια κυρία Αικατερίνη Άμποτ ώρισε να κατοικώσι μέχρι του θανάτου των. Ενεκρίθη και ανετέθη τω κ. Βλάτση [=ένας από τους δημογεροντες], να ποιήσεται τας δεούσας παραστάσεις επί του προκειμένου παρά την δωρήτριαν, καθόσον εν ταις νεοστί αναγειρ... (δυσανάγνωστο) εγκατεστάθησαν άποροι γραιία προβεβηκυίας ηλικίας».

νοσοκομείο στη ΒΑ πλευρά της Ντ. Χ. Αυτό κάνει ο Β. Δημητριάδης, όταν υποθέτει ότι τα νοσοκομεία βρίσκονταν σε χώρο που μετέπειτα εντάχθηκε στη συνοικία του Λευκού Τεμένους¹. Πιθανότερο είναι να βρίσκονταν τα δύο νοσοκομεία στη νότια πλευρά του πολυγώνου, με το οποίο ταυτίσαμε τη συνοικία, έτσι που να γειτνιάζουν με τη συνοικία της Μητρόπολης. Ο «δρόμος που οδηγούσε στον τοίχο του κάστρου», ο οποίος, όπως είδαμε, ήταν ένα από τα όρια των «σπιταλιών», δεν μπορεί να είναι άλλος από την παλιά οδό Βασιλέως Ηρακλείου. Καμία άλλη οδός, απ' όσες φαίνονται στο χάρτη του Εγιτζέ στην ίδια περιοχή, δεν οδήγούσε απ' ευθείας στο Α τείχος.

Εξάλλου, αν τα νοσοκομεία ήταν στο ΒΑ άκρο του πολυγώνου, τότε το γειτονικό τους κτίριο των κατασκευαστών τσόχας θα βρισκόταν επίσης στο ΒΑ άκρο. Όμως, στα 1828 ο «βεκίλης των κατασκευαστών τσόχας» βρισκόταν και υδρευόταν στη συνοικία της Αγίας Σοφίας, όπως βρήκε ο ίδιος ο Δημητριάδης (σ. 430), δηλ. στη Δ πλευρά της συνοικίας Ντ. Χ. Δεν πρέπει να φανταζόμαστε το κτίριο των κατασκευαστών της τσόχας ως ένα μεμονωμένο οικοδόμημα, αλλά ως ένα ολόκληρο βιοτεχνικό συγκρότημα. Το κυρίως κτίριο πρέπει να πλαισιωνόταν από διάφορα άλλα οικήματα, που είχαν σχέση με τη μεταφορά της πρώτης ύλης και της ίδιας της τσόχας για πλύσιμο στα γειτονικά χωριά, την αποθήκευση των υλικών, τις επισκευές των κάρων, το πετάλωμα, το πλύσιμο και το πότισμα των αλόγων². Ότι επρόκειτο για ολόκληρο συγκρότημα, το προδίδει και η ονομασία που είχε η συνοικία Ντ. Χ. στα 1828, δηλαδή Ονταλάρ μαχαλεσί (=συνοικία των θαλάμων)³, ονομασία που φέρνει στο νου μας τη σημείωση του Εβλιγιά Τσελεμπί: «Υπάρχουν εν όλω 70 δωμάτια αγάμων (*μπεκιάρ οντασί*), εις τα οποία κατοικούν οι ξενιτευμένοι

1. Γράφει ο Δημητριάδης για την Ντεμπάγ Χαϊρεντίν (ό.π., σ. 468): «Το 1906 που έγινε η φορολογική καταγραφή, ανάμεσα στη συνοικία αυτή και στο τζαμί του Ακσε Μεσιδ μεσολαβούσε ένα αρκετά μεγάλο τετράγωνο, που ανήκε στη συνοικία Ακσε Μεσιδ και είναι δυνατόν ένα αιώνα πριν να αποτελούσε μέρος της συνοικίας Debağ Hayreddin. Είναι πολύ πιθανόν ότι εκεί βρίσκονταν τα δύο ελληνικά νοσοκομεία, το παλαιό που βρίσκεται σε αχρηστία και το νέο που πουλιέται».

2. Αποθήκη της τσόχας, όπου οι κάτοικοι των χωριών παραδίδουν με δικά τους μεταφορικά μέσα την πλυμένη τσόχα, μνημονεύεται στα 1696 και 1707. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, σ. 27, 75. Νοτιοδυτικός του Καρά Αλή Τζαμί και Ν του χώρου που διαγραμμίσαμε ως αυλή της Περσιωτίσας (σχ. 1), κάπου πίσω από το σημερινό γενικό προξενείο των ΗΠΑ, σωζόταν στις αρχές του αιώνα μας η ονομασία «Παλιό Αλογοπάζαρο» βλ. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η ς, χάρτης σ. 145, 182.

3. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η ς, σ. 144. Είναι όμως περιεργό ότι η συνοικία αυτή έπαιρνε νερό από «τακσίμ» της συνοικίας Αγίου Αθανασίου (:). Ό.π., σ. 438-439.

τεχνίται»¹. Σε κανένα άλλο σημείο της πόλης δεν ταιριάζει να τοποθετη-
σει κανείς αυτούς τους θαλάμους, όσο στη συνοικία Ντ. Χ. τόσο λόγω
της ονομασίας «ονταλάρ μαχαλεσί», όσο και λόγω της φύσης της παρα-
γωγής της τσόχας. Η σημασία της κατασκευής της τσόχας ήταν τεράστια
για την περιοχή της Θεσσαλονίκης και η παραγωγή προοριζόταν, ως
γνωστόν, για τις στολές των γενιτσάρων. Γι' αυτό συνήθως τον τοπικό
έλεγχο της παραγωγής τον είχε ο αρχηγός (αγάς) των γενιτσάρων². Άγνω-
στος, αλλά πολύ μεγάλος πρέπει να ήταν ο αριθμός των εργαζομένων στον
κλάδο αυτό, συνδεδεμένο στενά με την εβραϊκή κοινότητα της πόλης³.

Οι παραπάνω ενδείξεις μας οδηγούν να τοποθετήσουμε με μεγαλύ-
τερη ακρίβεια τη θέση των νοσοκομείων μέσα στη συνοικία Ντ. Χ. Αφού
οι εγκαταστάσεις της τσόχας καταλάμβαναν το Δ τμήμα της συνοικίας,
προς την Αγία Σοφία, τα νοσοκομεία πρέπει να βρίσκονταν στο κέντρο
και προς νότο της συνοικίας αυτής. Το γεγονός ότι οι αγοραστές του νο-
σοκομείου είναι Εβραίοι και η γειτνίαση με το κτίριο της τσόχας (σα-
φέστατη ένδειξη εβραϊκής παρουσίας) δείχνουν ότι η θέση των νοσοκο-
μείων ήταν προς τα νότια της Ντ. Χ., εκεί που αργότερα αναπτύχθηκε α-
μιγώς εβραϊκή συνοικία (κάτι που δεν συνέβη στη συνοικία του Λευκού
Τεμένους).

Αφού η ελληνική κοινότητα πούλησε το «μέγα» νοσοκομείο της,
ποιά χρησιμοποίησε μετά; Η σκέψη που κάνει ο Β. Δημητριάδης ότι το
νοσοκομείο «πλάϊ» στη μητρόπολη δεν επαρκούσε για τις ανάγκες της
κοινότητας και γι' αυτό χρειάστηκε να επεκταθούν τα παλιά «σπιτάλια»⁴
δεν είναι σωστή. Πρώτον, διότι μέχρι το 1863 δεν έχουμε καμία μαρτυρία
για νοσοκομείο δίπλα στη μητρόπολη, εκτός από τον Εβλιγιά, ο οποίος
όμως μίλησε για νοσοκομείο (που ο Μοσχόπουλος μεταφράζει «ψυχια-
τρέιο» και που από την περιγραφή του θα μπορούσε να ήταν και πτωχο-
κομείο) κ ο ν τ ά στη Μητρόπολη. Το «κοντά» δεν είναι «πλάϊ» και επί
πλέον, όπως είπαμε, δεν γνωρίζουμε τη θέση του επισκοπείου την εποχή
του Εβλιγιά. Ακόμη όμως κι αν η θέση του τελευταίου βρισκόταν κάπου
δυτικότερα από τη σημερινή⁵, τα νότια όρια της Ντ. Χ. δεν ήταν μακριά,
όπως είδαμε. Δεύτερον, διαθέτουμε μία δημοσιευμένη μαρτυρία για την

1. Μοσχόπουλος, σ. 349.

2. Ξανθοπούλου - Κυριακού Α., Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα
1734 από τον Pere Jean-Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8 (1968) 188.

3. Βλ. συνοπτικά Βακαλόπουλος Α., Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλο-
νίκη 1983, σ. 286-287 και την ανώνυμη περιγραφή των μέσων του 17ου αιώνα στο
Μέρτζιο, Μνημεία..., σ. 142.

4. Δημητριάδης, σ. 469.

5. Βλ. υποσημ. 1, σ. 60.

κατάσταση του ελληνικού νοσοκομείου κατά το έτος 1840, την πολύτιμη μαρτυρία του άγγλου προξένου της Θεσσαλονίκης¹. Αν και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1830-39 η ετήσια επιβάρυνση των χριστιανών της πόλης για τα έξοδα του νοσοκομείου έφτανε τα 12.000 γρόσια, η κατάσταση του νοσοκομείου ήταν θλιβερή: δεν είχε γιατρό, παρά μόνον τρεις νοσοκόμες, ενώ έλειπαν τα τζάμια από τα παράθυρα. Ποιό ήταν όμως αυτό το πενιχρό νοσοκομείο; της Ντ. Χ. ή κάποιο άλλο;

Αξίζει εδώ να παρατεθεί αυτούσια μια ξεχασμένη μαρτυρία του έτους 1920 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

«Προ του 1869 και επί μακράν σειράν ετών, εν τη προς Β και παραπλεύρως του Μητροπολιτικού μεγάρου θέσιν υπό την επωνυμίαν "πρώην ιταλική σχολή" ελειτούργει Κοινοτικόν Άσυλον υπό το όνομα Σ π ι τ ά λ ι α, σκοπόν έχον την περισυλλογήν και περίθαλψιν ασθενών, αναπήρων βρεφών και βρεφών εκθέτων. Εν τη θ έ σ ε ι ταύτη, κ ο ι ν ο τ ι κ ώ γ η π έ δ ω, ιδρύθη τω 1869 το υπό την σημερινήν παράστασιν Νοσοκομείον δια χρημάτων του κληροδοτήματος του εν τη Μασσαλία αποβιώσαντος μεγαλεμπόρου Θεαγένους Χαρίση, επιμελεία του εκτελεστού της διαθήκης Ι. Πρασακάκη, ιατρού. Άλλά κατά την πυρκαϊάν του 1890 επυρπολήθη το Κατάστημα και η Κοινότης ανίδρυσεν αυτό εκ των αποζημιώσεων των ασφαλιστικών εταιρειών επί ετέρου γηπέδου υπ' αυτής αγορασθέντος επί της οδού Αθηνών-Σερρών, ένθα λειτουργεί τούτο απροσκόπτως μέχρι τούδε»².

Πριν κάνουμε οποιοδήποτε σχόλιο, ας ανατρέξουμε σε μία αδημοσίευτη πηγή, το Κοινοτικό Κτηματολόγιο. Στην κτηματική περιουσία των κοινοτικών εκπαιδευτηρίων περιλαμβάνεται και το εξής ακίνητο: «Οικία όπισθεν της Μητροπολιτικής οικίας»³. Είναι το παλιόν πυρποληθέν νοσοκομείον. Αυτό κατασκευάσθη το 1899-1900 και εξοδεύθησαν δια την κατασκευήν του λ[ίρες] ο[θωμανικές] 853,14¹/₄»⁴.

Στην κτηματική περιουσία του νοσοκομείου περιλαμβάνεται και η εξής εγγραφή:⁵

«Νοσοκομείον πυρποληθέν τη 22/3 7βρίου 1890. Ο διασωθείς και

1. Βακαλόπουλος Κ., Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840, «Μακεδονικά» 16 (1976) 156-157.

2. Δεσποτίδης Δ., Τα ευαγή ιδρύματα της πόλεως Θεσσαλονίκης: Το Νοσοκομείον, «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1920, σ. 53-54.

3. Εννοεί το επισκοπείο που κτίσθηκε μετά την πυρκαϊά του 1890.

4. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο, Περιουσία Εκπαιδευτηρίων, υπ' αριθμ. 23.

5. Ό.π., Περιουσία Νοσοκομείου, υπ' αριθμ. 2.

ιστάμενος σκελετός των τοίχων του μετά του οικοπέδου κατά τον Κώδικα της Μητροπόλεως σημειούται αντί 1.000 οθ. λ. Οι τίτλοι είναι γενικοί μετά των κτιρίων Μητροπόλεως. Το 1899-1900 παρεχωρήθη εις τα Εκπαιδευτήρια και κατεσκευάσθη υπ' αυτών εις οικίαν αντί λ. οθ. 853,14^{1/4}».

Σύμφωνα με άλλη πηγή το κτίριο αυτό είχε πρόσοψη στην παλιά οδό Τσιμισκή¹.

Ας προσπαθήσουμε να ανακεφαλαιώσουμε τις παραπάνω πληροφορίες.

1) Έως τα 1869, «επί μακράν σειράν ετών» τα Σπιτάλια λειτουργούν δίπλα στο μητροπολιτικό μέγαρο, στο ύψος της Παλιάς Τσιμισκή (κατά προσέγγιση της σημερινής οδού Μητροπόλεως), σε οικόπεδο που ανήκει, άγνωστο από πότε, στο μητροπολιτικό συγκρότημα.

2) Στο ίδιο οικόπεδο το 1869 χτίζεται, με δωρεά του ευεργέτη Θ. Χαρίση, το νοσοκομείο της κοινότητας.

3) Το νοσοκομείο αυτό καίγεται στα 1890 μαζί με ολόκληρο το μητροπολιτικό συγκρότημα.

4) Το νοσοκομείο μεταφέρεται κατόπιν στη σημερινή θέση του Θεαγενείου, όπου και λειτουργεί έκτοτε.

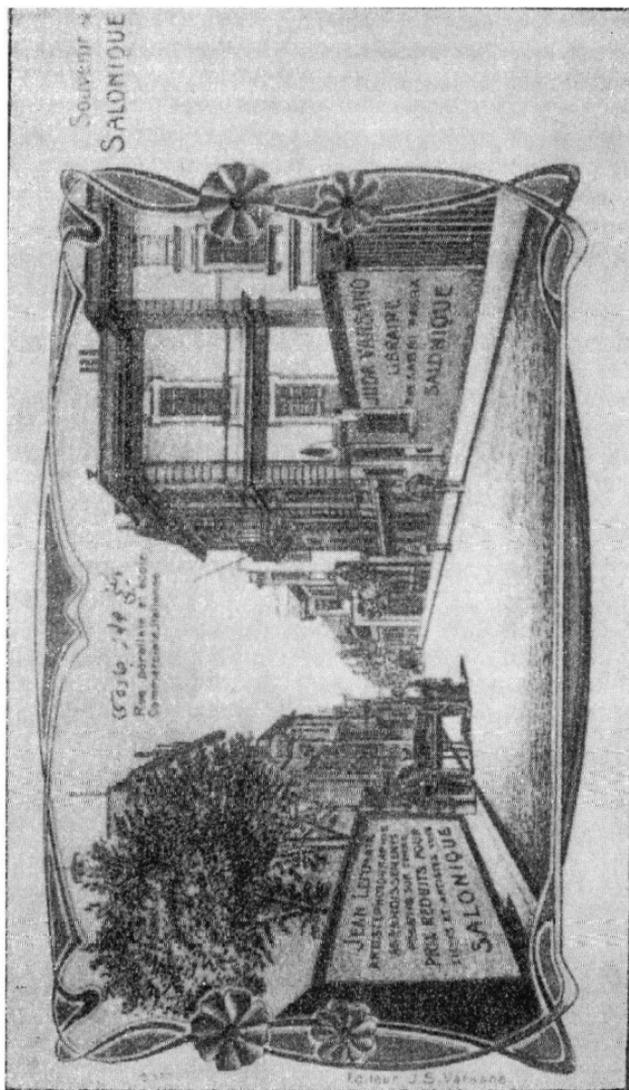
5) Στην παλιά θέση, δίπλα στη Μητρόπολη, χτίζεται το 1899 νέα οικοδομή, η οποία στέγαζε την Ιταλική Σχολή, και κήκε στην πυρκαγιά του 1917 (βλ. εικ. 2).

Το τελευταίο ερώτημα που θα θέσουμε είναι: από πότε λειτουργεί αυτό το νοσοκομείο, από πότε δηλαδή αρχίζει η «μακρά σειρά ετών» που λήγει στα 1869; είναι το νοσοκομείο αυτό το ίδιο με το αναφερόμενο στα 1840 από τον Άγγλο πρόξενο; Εδώ μας βοηθά αναμφίβολα η πληροφορία ότι στα 1847 ανεγείρεται νέο επισκοπείο, διότι το παλιό, από άγνωστη μέχρι στιγμής αιτία, καταστρέφεται². Αυτό το επισκοπείο διατηρήθηκε μέχρι το 1890. Γύρω στα 1847 λοιπόν πρέπει να υπολογίσουμε ότι χτίζονται τα Σπιτάλια, ως ανεπαρκές προφανώς (εξ ου και η δωρεά Χαρίση) παράρτημα του επισκοπείου.

Από τα 1823 που πουλήθηκε το «μέγα» νοσοκομείο μέχρι το 1847, θεωρώ πιθανότατο ότι η Κοινότητα χρησιμοποίησε το παλιό νοσοκομείο, το βακούφι του Λευκού Τεμένους, στη συνοικία με το περίεργο, αν όχι

1. Δεσποτιδής, ό.π., ο οποίος αναφέρει μεταξύ των κτημάτων του νοσοκομείου και το εξής: «Οικία πρώην Νοσοκομείου (πρώην Ιταλική Σχολή) επί της οδού Τσιμισκή, πυρποληθείσα τω 1917». Δεδομένου ότι το Κτηματολόγιο δεν φέρει εγγραφές μετά το 1905, πρόκειται ασφαλώς για την παλιά Τσιμισκή (όχι βέβαια πως θα μπορούσε να είναι πάνω στη νέα Τσιμισκή).

2. Κίτσας, Οι πληροφορίες..., σ. 309.

Εικ. 2. Το κτίριο της Ιταλικής Σχολής Θεσσαλονίκης.
 Πρόκειται για το κτίριο που χτίστηκε στα 1899 στη θέση του καμένου νοσοκομείου της Ελληνικής Κοινότητας.
 Βεβαιόταν πάνω στην οδό (παλιά) Τσιμισκή. Κάιμε στην πυρκαγιά του 1917.
 (Καρτποστάλ του Juda Varsano, εκδόσεως 1902)

και δυσεξήγητο, όνομα Ντεμπάγ Χαϊρεντίν. Αυτό το οίκημα ανταποκρίνεται στην εικόνα της αθλιότητας που μας κληροδότησε ο βρετανός πρόξενος του 1840.

Το παρόν μελέτημα θα μπορούσε να σταματά σ' αυτό το σημείο. Όμως συχνά οι τοπογραφικές ασκήσεις, στο χώρο της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης, ανήκουν στον κόσμο των σκιών και της οφθαλμαπάτης. Και να γιατί:

Το συμφωνητικό του 1823 για την πώληση του νοσοκομείου είναι δημοσιευμένο εδώ και 40 χρόνια. Κανείς όμως μέχρι τώρα —με εξαίρεση το Β. Δημητριάδη, κι αυτός όπως εξομολογείται¹ συμπτωματικά— δεν ασχολήθηκε με το κείμενο αυτό, όσο ενδιαφέρον κι αν παρουσιάζει το θέμα των νοσοκομείων της Θεσσαλονίκης². Ο λόγος είναι απλός: ουδείς γνώριζε πού βρισκόταν η συνοικία Ντ. Χ. Και χωρίς τον τοπογραφικό τούτον προσδιορισμό το συμφωνητικό απλώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη ότι η κοινότητα περνούσε οικονομικές δυσκολίες, γεγονός άλλωστε πολύ γνωστό και μη χρήζον ιδιαίτερων αποδείξεων.

Τόσο η άποψη του Δημητριάδη, όσο και η παρούσα ανάλυση στηρίζονται στη βάση ότι μπορεί να προσδιοριστεί η θέση της συνοικίας. Και όπως θα πρόσεξε ο αναγνώστης μεγάλο μέρος της παρούσας μελέτης αναλώθηκε για να αποδείξει ότι η έκταση της συνοικίας προς Ν ήταν μεγαλύτερη στα 1823 απ' ό,τι στα 1906.

Πώς ξέρουμε όμως ότι ο συντάκτης του εγγράφου, ο άγνωστος —και τελικώς αδιάφορος— ιεροδίκης του 1823 διεκρίνεται από την ίδια εμμονή με μας στην οριοθέτηση της συνοικίας Ντ. Χ.; Σε πολλές περιπτώσεις οι μουσουλμάνοι συντάκτες παρομοίων εγγράφων ονομάζουν ελληνικές ή εβραϊκές περιοχές της πόλης όχι με τα ελληνικά ή εβραϊκά τοπωνύμια, αλλά με το όνομα της πιο κοντινής μουσουλμανικής συνοικίας³.

Αν λοιπόν την τακτική αυτήν ακολούθησε ο ιεροδίκης του 1823; κι αν τα δύο νοσοκομεία, το παλιό και το καινούργιο (το «μέγα»), βρίσκονταν απλώς δίπλα στη Μητρόπολη —και τον παραθαλάσσιο ναό του αγίου

1. Δημητριάδης, σ. 467.

2. Ο Στ. Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 126, αναφέρει ως ημερομηνία ίδρυσης του νοσοκομείου το έτος 1863 και του γηροκομείου το 1899· ουδέν προ των χρονολογιών αυτών.

3. Στα 1634 οι ενορίτες του Αγίου Αθανασίου αναφέρονται ως κάτοικοι της συνοικίας Ατίκ Τζαμί (Αχειροποιήτου), Στ. Ογιόγλου, 1971, σ. 207. Στα 1797 ο ναός του αγίου Νικολάου, στο μέσον πολυάριθμης ελληνικής συνοικίας, εμφανίζεται να ανήκει στη συνοικία Χατζη-χασάν, Βασδραβέλλης, σ. 349.

Δημητρίου— το όνομα της οποίας ή του οποίου δεν θα ήθελε να αναφέρει, στις τεταμένες λόγω της ελληνικής Επανάστασης συνθήκες, ο συντάκτης του εγγράφου; τι πιο λογικό από το να χρησιμοποιήσει, κατά τη συνήθεια, το όνομα της πλησιέστερης μουσουλμανικής συνοικίας; Πόσο μάλλον, αν οι εκτιμήσεις μας είναι σωστές και πράγματι η Ντ. Χ. γειτνίαζε με το μητροπολιτικό συγκρότημα του 1823.

Ο «δρόμος που οδηγεί στο κάστρο» θα μπορούσε να είναι και η οδός η γνωστή ως παλιά Τσιμισκή, ενώ το κτίριο των κατασκευαστών τσόχας θα μπορούσε να βρίσκεται στην εβραϊκή συνοικία, ΒΔ του Αγίου Δημητρίου. Το γεγονός ότι το οικόπεδο του παλιού νοσοκομείου ανήκε στο βακούφι του Λευκού Τεμένους δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι γ ε ι τ ν ι α ζ ε με το Λευκό Τέμενος.

Αν λοιπόν έχουμε παγιδευθεί από τις ενδείξεις, τότε το ελληνικό νοσοκομείο βρισκόταν ανέκαθεν στην ίδια θέση, αυτή του 1869, της παλιάς Ιταλικής Σχολής, σύμφωνα με την παράδοση («προ του 1869 και επί μακράν σειράν ετών...»).

Όμως ποιό νοσοκομείο; το παλιό ανήκε σε μουσουλμανικό βακούφι, ενώ το νεότερο πουλήθηκε σε Εβραίους. Το ερώτημα κλονίζει, αλλά όχι για πολύ. Δεν ξέρουμε τι ακριβώς σήμαινε η πώληση του 1823· αν ήταν καθαρή πώληση ή πώληση επί εξωνήσει (μορφή υποθήκης που συνηθιζόταν επί τουρκοκρατίας). Δεν ξέρουμε την τύχη και τη συνέχεια αυτής της πώλησης, που θα μπορούσε λ.χ. να έχει ακυρωθεί. Το ίδιο δεν γνωρίζουμε, αν η ιδιοκτησία του βακουφίου ήταν μόνιμη κι αυτή ή μήπως επρόκειτο για μία συνηθισμένη εφήμερη μεταβίβαση της κυριότητας για την εμπράγματη εξασφάλιση ενός δανείου— υπόθεση εύλογη, αφού το βακούφι του Λευκού Τεμένους ήταν πιστωτής της Κοινότητας¹.

1. Οι πιστωτές της «πολιτείας», της Ελληνικής δηλαδή Κοινότητας Θεσσαλονίκης, κατά την περίοδο 1792-1797 παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον και τους εξετάζουμε σε προαναφερθείσα μελέτη μας. Εδώ σημειώνουμε τα β α κ ο ύ φ ι α που δάνειζαν την Κοινότητα, με βάση το Κ α τ ά σ τ ι χ ο (βλ. υποσ. 2, σ. 63). Ο κατάλογος που σχηματίζεται αποτελεί, νομίζω, και μία πρώτη καταγραφή των μουσουλμανικών βακουφίων που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα. Παρατίθεται ο τίτλος του βακουφίου, όπως σημειώνεται στο Κατάστιχο, και το επιτόκιο δανεισμού. Στην παρένθεση σημειώνεται ο αριθμός σελίδας του Κατάστιχου.

1. Τζιούς βακουφού (2)	15%
2. Μουταφλάρ βακουφού (3)	12%
3. Αγία Σοφία βακούφ (3)	15%
4. Σου βακουφού (3)	12%
5. Τζιουσλέρ βακουφού (5)	12%
6. Αξιάμ μετζιζού (5)	12%

Το θέμα παραμένει ανοικτό μέχρι να βρεθούν περισσότερα στοιχεία ως προς την τοπογραφική διάστασή του. Όμως η τοπογραφία δεν είναι αυτοσκοπός ούτε ένα μάταιο παιχνίδι με φαντάσματα. Στο παρόν μελέτημα δείξαμε ότι η ελληνική κοινότητα Θεσσαλονίκης βρισκόταν στην υλική και πολιτισμική, κυρίως, θέση υ π ε ρ ο χ ή ς να διαθέτει σ υ ν ε χ ώ ς ένα ή και δύο νοσοκομεία τουλάχιστον από τα μέσα του 17ου αιώνα και πιθανόν από το λυκαυγές ακόμη της τουρκοκρατίας. Κι αυτό είναι που έχει σημασία.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

SUMMARY

E v a n g e l o s A. C h e k i m o g l o u, Greek hospitals in Thessaloniki during the Turkish domination.

This article aims to identify the hospitals of the Greek community in Thessaloniki during the Turkish domination. Therefore an attempt is being made to review and re-examine the known sources by taking into account some new information. The research focuses on the urban area between today's Cathedral of Thessaloniki and the Galerian octagon, an area of great importance to the financial and social activity of the city of Thessaloniki under the Turkish domination.

7. Παζάρ τεκεσή βακουφού (6)	15%
8. Τεκέ βακουφού (6)	12%
9. Ικί σεριφε βακουφού (11)	15%
10. Σαντήκ μπέη βακουφού (11)	15%
11. Τοπχανά βακουφού (15)	12%
12. Ταρακτζή μααλέ (165)	12%
13. Μερχούμ χανούμ εφέντη βακουφού (157)	15%

Σημειώνω ότι το «σου βακουφού» (σ. 155) διέθετε και «τζιαρσί» (=αγορά). Το «α-
 Ξιάμ μετζιζού βακουφού» (=Βακούφι του Λευκού Τεμένους) παρουσιάζεται
 συχνότατα στους καταλόγους και μάλιστα με τη μεσολάβηση του τοκιστή Ισουίν αγά
 Μουσταφούγλου (σ. 157, 162). Επισημαίνω ότι ανήκει σ' αυτά που έπαιρναν χαμηλότερο
 τόκο, όσο και οι χριστιανοί δανειστές. Το υπ' αριθ. 8 βακούφι του τεκέ ανήκει προφα-
 νώς σε δερβισικό τάγμα, αφού οι πληρωμές γίνονται δια χειρός του «νδερβήσ μου-
 σταφα ματβελή» (σ. 158). Μεγάλα ποσά δανείζει το υπ' αριθμ. 10 δια χειρός του μουφτή
 του 11). Τέλος, η ονομασία του υπ' αριθμ. 2 συνδέεται με τέμενος της πόλης, μνημο-
 νευόμενο από το Δημητριάδη, όσο και με την ονομασία της συντεχνίας των μουτάφη-
 δων.